

Verloren taal

Bronja Prazdny

Verloren taal

Een zoektocht naar mijn familie

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Voor Mamahana.
En voor mijn Ikaruspapa.

© Bronja Prazdny 2016

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Annemarie van Pruysen, www.amvp.nl

Foto omslag © Privécollectie

Foto auteur © Fotobureau Hoge Noorden

NUR 320

ISBN 978 90 468 1994 4

www.nieuwamsterdam.nl/bronjaprazdny

*The past is a foreign country:
they do things differently there.*

— L.P. HARTLEY

*We are homesick most for the places
we have never known.*

— CARSON MCCULLERS

DEEL I

VOORAF

*Do you not know that a man is not dead
while his name is still spoken?*

— TERRY PRATCHETT, GOING POSTAL

PROLOOG

Ik sta met mijn moeder voor de open deur. Naar binnen, zonder te bellen? Wachten tot iemand ons komt halen? Ons is in niet mis te verstane taal duidelijk gemaakt dat wij eenmalig, onder toezicht, het huisje in mochten. Nergens aankomen, en alleen na toestemming mochten we iets meenemen. We moeten dus stil zijn. Ze verwachten ons wel, maar ze hebben ons nog niet gehoord, dus kunnen we ongezien naar boven, naar de slaapkamer van Erszika en Pišta, en naar mijn opa's werkkamertje. Snelheid, dat is waar het op aankomt. Wij komen hier om spullen van mijn opa mee te nemen. Beneden in de woonkamer zijn ze bezig, de Wilde Horde Hongaren, de 'ware erfgenamen', op zoek naar spullen, dingen van waarde, geldwaarde; wij zoeken enkel aandenkens.

Het huisje is net een poppenhuis. Het is er ook snikheet, want behalve de voordeur zit alles dicht. Ze zouden een raam open moeten zetten, denk ik, die bedompte oude-mensenlucht eruit drijven. Maar waarom? De oude mensen zijn dood. Er woont niemand meer, het huis is onbewoond. Er staan alleen nog wat restanten van twee mensenlevens. Ook van een man die ik eigenlijk helemaal niet kende en niet kon verstaan, want hoewel hij tien talen sprak, sprak hij niet de mijne.

Ik wil zo graag zijn spullen zien, zijn kleren voelen, met mijn neus en wangen langs de stof strijken! Het huis is bekend, de trap naar boven (verkleurde loper, loszittende naden), vóór ons de smalle gang naar het te kleine keukentje. Het is al wel vijftien jaar geleden dat we hier waren toen opa Pišta overleed. Nu is zijn

vrouw – zijn derde vrouw, mijn stiefoma Erszika – ook dood.

Milton Road 17, in het Londense East Sheen. Ik heb er zo vaak over gedroomd.

Opa Pišta heeft een vol leven gehad, is overal geweest, en in dit huis ligt nog van alles wat hier niet hoort. Niet meer.

Toen hij stierf zijn mijn Mamahana, stiefvader, kleine broertje Jiří en ik naar Londen afgereisd voor de crematie. De kerk – geen drupje Joods te bekennen; herfst: prachtige kleuren en een dun allegaartje mensen. Een oude man die de Tsjechische vlag over de kist legde en met een hand op zijn hart een soldatengroet bracht. Een collega, zei mama, met wie hij in september 1944 de belegering van Duinkerken had meegemaakt. De oude man huilde. Het was een verstild, breekbaar en ontroerend gezicht. Je zag hem teruggaan in de tijd. Die vreselijke maanden van uitzichtloze beschietingen, ontvoeringen en kou.

Na de crematie in de metro naar Heathrow, opa op het bagage-rek. We namen het doosje met as mee terug naar Nederland, want niemand kon het schelen wat er met hem gebeurde. Ook Erszika niet. Het was een absurd surrealistische gebeurtenis. Felliniaans. We lieten hem per ongeluk achter, opa-in-de-doo's. Bij de lost-and-found teruggehaald na een slopende middag vol gestrest zoeken en een gemiste terugvlucht. Hij ligt nu naast zijn zus en zwager op het Joodse kerkhof in Praag. Misschien had hij bij leven gezworen er niet meer naar terug te gaan, maar dood is het hem niet gelukt.

Boven aan de trap blijven we stokstijf staan. Als vanzelf vallen onze monden open, een hand ervoor. Wat we zien is onbeschrijfelijk. Het eens zo keurig opgeruimde huisje, volledig volgepakt, maar opgeruimd, is in een woestijn veranderd. Alsof een hevige storm alles heeft opgepakt en abrupt weer neerkwakte. Chaos. Absolute chaos: spullen op de grond, op bed, in de vensterbank; kisten staan open, kleren half in zakken, half uit de kisten. Het ziet er allemaal

zo respectloos uit, zo goedkoop, zo filmisch, dat ik in de lach schiet. ‘Jezus, dit is toch niet normaal?’ mompel ik en ik stoot mama aan. Mamahana schiet ook in de lach. Voor we het doorhebben, staan we te schaterlachen, onze buiken vasthoudend, in de slaapkamer. De tranen rollen over onze wangen. Het is wel duidelijk dat hier niks meer van waarde is. Van hun waarde, want de kostbaarheden zijn verdwenen, letterlijk weggerukt uit de open juwelendoosjes die ik om me heen zie. Eentje, met een danseresje, herken ik van vroeger. Ik mocht er nooit mee spelen, het nooit zelf opwinden, want het was te kostbaar. Verstrooid, nahinnekend, til ik het op, draai het om. MADE IN TAIWAN staat er. Toch niet zo kostbaar, misschien. Er valt een ring uit. Van Erszika, heel klein. Het steentje ontbreekt, daarom is het hier nog: niet de moeite waard.

Helaas heeft ons gehinnik de Wilde Horden uit Hongarije, de verre, vervreemde nazaten van mijn stiefoma, plus de vinnige Engelse ex-vriendin van Erszika’s al lang overleden dochter Andrea, attent gemaakt op onze aanwezigheid. We horen haar roepen van beneden: *‘Hana, is that you? Are you already here? I told you not to go through the house by yourself, are you already upstairs?’* Daar gaat de kans om ongezien onze slag te staan – correctie: om onze familie-spullen mee te nemen. Het verstand maakt razendsnel plaats voor blinde graaizucht: mama propt een handtasje van Erszika in haar handtas, plukt lukraak een jurk en een jasje van de grond en een boek van het nachtkastje. Geen idee welk boek in welke taal: in de tas ermee. Ik ruk zomaar een lampje van de commode en prop het als een geoeffende dief in mijn rugzak. Met nog wat zaken, geen idee wat precies.

Dan valt mijn oog op iets naast het grote hoge bed, dat ik nog herken van vroeger. Het is een fotoalbum, nee twee albums zijn het. Een ligt er open, het andere ondersteboven, een paar pagina’s zijn half losgescheurd. Ernaast ligt een vijftal foto’s. Ik stop met

blind graaien, stop met ademen. Daar liggen foto's. Van mensen. Van mijn opa.

Voor mij zijn foto's heilig, zeker familiefoto's, want schaars. Ze vertellen een verhaal. Van dierbaren; overledenen en overlevenden. Van vóór de oorlog, vóór het vluchten, het eindeloze vluchten. Van toen het nog goed was, toen alles nog goed was. Of in ieder geval: van toen nog niet iedereen verspreid over de wereld leefde of dood was.

Foto's zijn tastbare bewijzen dat onze dierbaren hebben bestaan. Dat ze leefden, lachten, *spatzierten*, ons vasthielden en kusjes gaven. Als mensen uit je leven verdwijnen en hun spullen ook – afgepakt, meegenomen, vergeten, achtergelaten – dan zijn foto's het enige tastbare.

De foto's op de grond, eens zo liefdevol door iemand in een album geplakt, zijn hier duidelijk ongewenst. Het is zo'n kwetsend tafereel, zo onbeschrijfelijk liefdeloos en eenzaam, ik kan er niet over uit. Mijn moeder staat inmiddels achter me, ze heeft de albums ook gezien. Een ogenblik, een miljoen jaar staan we zo, moeder en dochter, naar de vloer te staren. Dan buk ik me en draai de albums met hun voorkanten naar ons toe. Ze zitten vol familiekiekjes. Mijn opa, een beetje jong, lachend, met zijn grote armen om een nóg jongere Erszika, en naast haar haar dochter Andrea. Ook nog zo jong! Het is in het jaar van mijn geboorte, en dit is het nieuwe gezin van mijn opa. Het derde.

Ik ken deze foto's niet, vind het raar mijn opa zo gelukkig te zien in een setting die ik niet ken. Ik kan bijna niet bevatten wat ik zie en voel op dit moment. Dit huis, deze kamer, de geur van Erszika's parfum nog in de lucht, hun spullen kriskras door de kamer gesmeten. Ik voel me kotsmisselijk. Erszika, een Hongaarse vluchteling, en mijn opa, mijn lieve gekke, manische opa Pišta: een mensenleven lang op de vlucht en zo geëindigd: in een album dat niemand wil. Hoe kan dat? Hoe kan iemand die foto's zien en

ze als onbelangrijk laten vallen? Niemand verdient het om weggegooid te worden.

Dan staat de vinnige Engelse dame achter ons en zegt met overslaande stem: *'There you two are!'* en als ze ziet dat we ergens overgebogen staan: *'What's that? What have you got there?'* Ruw duwt ze ons aan de kant. Als ze ziet dat het maar foto's zijn, haalt ze haar schouders op. Duidelijk niet iets wat haar interesseert. We stoppen de albums in onze handtas en rugzak. Vlug nog even naar de werkkamer van mijn opa, waar mama na veel gesoebat zijn artsenkoffer mee mag nemen, en een paar kledingstukken die nog naar zijn Old Spice ruiken; misschien passen ze mijn broertje Jiří. Misschien ook niet. Maar het is beter dan de Oxfamwinkel, of een of andere zwerver.

Gehaast en verdoofd lopen we de trap weer af. De as van mijn opa is al in Praag. Hier komen we nooit meer.

KIND VAN

Ik ben kind van ouders die opgegroeid zijn in het communistische Oostblokland Tsjechoslowakije. In Nederland kregen ze asiel. Mijn vader verliet Tsjechoslowakije in het voorjaar van 1969 om mij niet geheel duidelijke redenen. Hij voelde zich er niet veilig, dat weet ik wel. Mijn moeder is vooral niet teruggekeerd naar haar geboorteland omdat ze daar niks meer had: haar moeder was dood, haar vader gevlucht, er was weinig perspectief. Ze was in Engeland aan het werk in een vakantiekamp toen de Russen in augustus 1968 Praag binnenvielen, en ze besloot te blijven. Wat maakt hen dat: economische vluchtelingen? Politieke vluchtelingen? Economisch-politieke vluchtelingen?

Naast mijn ouders' verhalen over hun thuisland – minimaal – en die van familieleden aldaar – ook uiterst beperkt – heeft mijn moeder mij wel het een en ander verteld over hoe onze Tsjechoslowaakse familie leefde, en ik heb wat meegekregen toen ik in de jaren tachtig een paar keer op bezoek ging, al moet ik tot mijn schaamte zeggen dat ik niet erg bezig was met de levens van mijn familie in het geboorteland van mijn ouders.

Ik weet dat oom Ivan en tante Helenka verslag uit moesten brengen als wij, de afvallige familieleden uit Nederland, langs waren geweest. Aan de geheime politie. Ik weet ook dat deze mensen, brave communisten, eigenlijk helemaal niet wilden dat we op bezoek kwamen, zo bang waren ze dat hun kinderen op school iets zouden loslaten over onze aanwezigheid of, god verhoede, zij iets opvingen wat schadelijk zou zijn.

Een andere oom en tante waren minder bang aangelegd, maar zij waren partijloos en stonden toch al half buiten de maatschappij. Toch ben ik nog steeds verbaasd als ik mij realiseer dat je als staatsburger van de Tsjecho-Slowaakse Socialistische Republiek niet vrij mocht reizen, tenzij je toestemming kreeg van de staat, lees: de communistische partij. Eén grote zichzelf verrijkende bende boeven was het, maar hun macht reikte tot in de bedstee van bijna alle Tsjechen. Je wist niet wie je kon vertrouwen. Als je niet in dat land wilde wonen, stond je niks anders te doen dan vluchten.

Dat wist ik, maar wat zich er werkelijk afspeelde weet ik niet. Ik ben immers opgegroeid in een land waar je niet in de gevangenis terecht komt als je mening staatsondermijndend wordt gevonden. Wat ik ook niet weet is hoe het voelt om een vluchteling te zijn, om ergens opnieuw te beginnen met achterlating van familie, vrienden en vaderland, met het idee nooit meer terug te (mogen) keren. Ik mag reizen waarheen ik wil – als ik daar geld voor heb. Ik kan luisteren naar de muziek die mij bekoort, en lezen in de boeken die mij raken. Weet ik wat onvrijheid met een mens doet? Ik weet alleen wat het met een mens doet om voort te komen uit mensen die zijn blootgesteld aan dergelijke geestelijke onderdrukking en actieve vervolging. Ik weet dat mijn moeder van mij houdt en haar uiterste best heeft gedaan om van mij een goed mens te maken, maar zij droeg de onveiligheid met zich mee. Het is net of het in onze botten zit; angst, het op-je-hoede-zijn; en het is niet iets wat je zomaar van je af schudt, heb ik gemerkt. Het is een hardnekkig familietrekje, en heel moeilijk aan anderen uit te leggen. Niet zo gek gezien het feit dat ik de grootste moeite heb het zelf begripen; ik ben de eerste in de familie die niet is gevlucht.

Jarenlang heb ik mijn afkomst gewoon geaccepteerd. Geen familie in de buurt, elke generatie leek uit een ander land te komen en een andere moedertaal te hebben. Mijn overgrootvader van moeders kant, Josef, kwam uit Ostrava, Moravië (nu Tsjechië), en heeft

overal gewoond: in Egypte, Wenen, Žilina en uiteindelijk in Praag.

Zijn dochter Mariana, mijn oma, werd in Wenen geboren, haar moedertaal was Duits. Haar man, mijn opa Pišta, zag het levenslicht in wat nu Slowakije is, maar in zijn geboortjaar 1911 hoorde het nog bij Hongarije; zijn moedertalen waren Slowaaks en Hongaars. Mijn moeder is geboren in Praag en heeft als moedertaal Tsjechisch. En ik ben in Groningen geboren en had Tsjechisch als moedertaal maar ben op mijn derde opgehouden het te spreken. Ik spreek alleen Nederlands vloeiend.

Al dat vluchten, al die talen en culturen, het hoorde er voor mijn moeder (en ook voor mij) gewoon een beetje bij: veel mensen in de omgeving van mijn moeders ouders en grootvader leefden zo: waren nergens echt thuis, woonden nu weer hier en dan weer daar. Moesten zich overal opnieuw weer weten te redden, aarden, uitvinden. ‘Zo zijn wij gewoon’, is wat ze ervan heeft onthouden.

Maar wie zijn die ‘wij’ dan? Joden? Bohemiens? Ontheemden?

Ik heb mij altijd anders gevoeld. In mijn jeugd, en ook nu nog. Ik ben er niet uit wat dat anders-zijn inhoudt (en of het er überhaupt toe doet), of het tastbaar of juist subtiel en zonder vorm is. De familie van mijn moeder is Joods, wat mij ook Joods maakt. Maakt dat mij ‘anders’?

Om eerlijk te zijn heb ik ook geen idee wat ‘Jood zijn’ inhoudt. Ik ben niet religieus opgevoed, wij hadden thuis een kerstboom, en het kindje Jezus bracht de cadeautjes. Spek en worst waren mijn favoriete kostje. Een van de weinige keren dat ik een sjoel van binnen heb gezien, was in Praag met mijn nichtje Andrea. Ik droeg enorme oorbellen en dat was blijkbaar een faux-pas. Ik voelde me als een onzedige hoer toen de rebbe vroeg of ik ze alsjeblieft uit wilde doen.

Toen mijn broertje en ik jaren geleden een zomer in Praag Tsjechisch studeerden, hebben we tot drie keer toe voor de gesloten nieuwe Joodse begraafplaats aan de Izraelska in Praag 3 gestaan. Op een zaterdag. Op sjabbat. Over ontaalde Joden gesproken.

Dus waarom zou het feit dat ik Joods ben belangrijk zijn, laat staan iets van doen hebben met dat gevoel van anders-zijn? Alleen omdat ik zo veel familie heb verloren, en die hele vooroorlogse cultuur is verdwenen? En wat maakt het uit dat ik kind ben van generaties vluchtelingen? Ik spreek toch Nederlands en ben hier geboren? Is het dat onderliggende gevoel van onveiligheid dat mij anders maakt, of hoef ik niet verder te kijken dan mijn uiterlijk en mijn achternaam?

Het laat me niet los. Ik wil weten hoe het zit met mijn afkomst, en daarom besluit ik uit te zoeken wat vluchten met mijn familieleden, mijn moeder, haar vader (mijn opa Pišta) en mijn vader heeft gedaan en wat dit, in ultimo, voor mij heeft betekend en nog steeds betekent. Ik voel urgentie, alsof dit iets is wat opgehelderd móét worden. Het is mooi dat ik er de tijd voor heb nu ik met een soort van burn-out thuiszit. Krijgt dat laatste toch een klein positief randje.

Een paar weken na onze reis naar Londen begint mijn speurtocht. Ik heb mijn moeder zover gekregen met mij zo veel mogelijk informatie over haar familie te verzamelen. We zitten achter haar computer en kijken op het scherm naar haar naam met geboortedatum en -plaats (Praag), en daarboven de namen en geboortedata van haar ouders: Štefan (Pišta) Drexler en Mariana Zweigenthalová. We lachen schaa-pachtig. Eigenlijk hebben wij geen flauw idee hoe we dit moeten aanpakken; we zijn natuurlijk gewoon een stelletje amateurs dat een stamboom maakt van de familie van mijn moeder, van haar moeders kant.

Ik heb er een hard hoofd in, de hele familie van mijn moeder is op transport gezet naar Theresienstadt (of Terezin, zoals het in onze familie wordt genoemd), en van daar bijna allemaal naar Ausch-

witz. Hele archieven zijn afgefikt, *how convenient*, in Ostrava, het stadje waar de moeder van mijn moeder vandaan komt. Voor mijn gevoel hebben we gewoon helemaal niks, geen gegevens, geen namen. Nada.

Misschien lijkt het een beetje afstandelijk om mijn oma ‘de moeder van mijn moeder’ te noemen, maar zij stierf bijna tien jaar voor mijn geboorte, dus van een band is geen sprake. Ik moet wel zeggen dat ik gruwel bij de gedachte dat mijn toekomstige kinderen mijn overleden vader Slava ‘de papa van mama’ zullen noemen, maar ik kan het ze nauwelijks kwalijk nemen. Die toekomstige kinderen.

‘Beetje sneu om een stamboom te maken waar alleen maar kale takken aan zitten,’ grap ik.

Mijn moeder reageert boos: ‘Zeg, jij wilde zo nodig iets met mijn familie doen! Heb je enig idee hoe zwaar dit me valt?’

Niet echt, denk ik. Ik heb er helemaal niet bij stilgestaan dat het voor mijn moeder moeilijk kon zijn om in haar familie te duiken. En in haar eigen jeugd. Mamahana had geen gemakkelijke jeugd, haar ouders scheidden toen ze nog jong was; haar vader, Pišta Drexler, kreeg een vreselijke nieuwe vrouw, Irena, de boze stiefmoeder. Haar moeder, Mariana Zweigenthal, stierf toen mijn moeder vijftien was, en bij haar vader mocht ze van de boze stiefmoeder niet wonen, dus werd ze in een internaat gestopt. En toen verdween mijn opa Pišta met de noorderzon. Met de helleveeg Irena en de kinderen (twee van Irena uit een eerdere relatie, en de kleine Pišta van hen samen) in de Lada. Bestemming onbekend. Toen mama terugkwam van een zomerkamp voor astmatische jongeren aan de Bulgaarse Gouden Stranden langs de Zwarte Zeekust, een populaire vakantiebestemming voor de communistische kosmopoliet, trof ze in het huis van haar vader niemand meer aan. Pas later kreeg ze te horen dat ze naar Engeland waren gevlucht. Moeder dood, vader weg, mijn moedertje was alleen.

Natuurlijk kreeg ze na zijn verdwijning een oproep om zich te melden op Bartolomějská 9, het hoofdkantoor van de StB – de *státní bezpečnost*, Tsjechoslowaakse geheime dienst. Tussen opa's tweede vlucht naar Engeland in 1966 – in 1939 was hij voor de eerste keer naar Engeland gevlucht, maar hij keerde na de oorlog terug – en haar eigen vertrek naar Nederland zaten twee jaar. Zware jaren. Eerst woonde ze in het grote huis van haar vader, en toen ze daar door de staat uitgezet werd, kwam ze in een kleiner huisje. Studeren mocht ze niet – staatsgevaarlijk als ze was met een gevluchte vader die ook nog eens Jood was. Maar na een jaar waarin ze deels werkzaam was op het lab van de Psychologische Faculteit van de Karlsuniversiteit, werd ze toch toegelaten tot de studie psychologie. Over die periode heeft Mamahana nauwelijks met mij gesproken, en als ze dat wel deed, klonk er stoere praat, alsof het haar niks deed dat ze eenzaam was, arm als een kerkrat en vaak dronken. Volledig van God los. Maar ik weet nu wel beter: ze praat er nooit over omdat het heel diep zit, veel pijn heeft gedaan en waarschijnlijk, ondanks alle jaren therapie, nog doet.

Gelukkig begint ze te vertellen. 'Mijn oma van moeders kant heette Sidonia Altmann, ook wel Sidi genoemd; zij was dus de moeder van mijn moeder. Wat een naam hè, Sidonia Altmann. Mijn andere oma, de moeder van mijn vader, heette Aurelia, Aurelia Dorn. Zij was dus de moeder van opa Pišta. Zijn vader heette František Drexler, en mijn andere opa Josef, de vader van mijn moeder, was een Zweigenthal.

Hij en zijn zoon Bobi (koosnaampje voor Robert), de broer van mijn moeder, zijn de enigen van mijn moederskant die Auschwitz hebben overleefd. Opa Josef had een heleboel broers en een zusje, en ik weet hoe de broers heetten en dat zijn zusje de naam Flora droeg. En ik heb documenten waarop alle kinderen van die broers en Flora – neven en nichten van mijn moeder – staan, wanneer ze op transport zijn gesteld en wanneer ze zijn omgebracht.'

Ik ben stomverbaasd. Heb ik al die jaren gedacht dat niemand iets wist over onze familie, en nu laat mijn moeder mij documenten zien, kopieën weliswaar, over de verloren familieleden.

Ik wist wel van Bobi ofwel Robert Zweigenthal, de zoon van Josef en Sidonia en het broertje van Mariana, mijn moeders moeder. Mamahana's oom, dus, en mijn oudoom. Bobi overleefde met mijn overgrootvader Josef als enige van de hele familie (en nu pas hoor ik hoe groot die familie was!) het concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz. Bobi, dat jongetje met de dikke bos blonde krullen en de grote blauwe ogen, kwam als knaap van begin twintig volledig gebroken uit het kamp terug. Zijn krullen waren voor goed verdwenen en het licht in zijn ogen was voor altijd gedoofd. Na de oprichting van de staat Israël emigreerde hij erheen en stichtte er zijn eigen gezin. Zijn moeder, Sidonia, was bij aankomst in Auschwitz meteen vergast.

‘Ik wist helemaal niet dat je zoveel wist over jouw familie! Misschien kunnen we dan toch nog iets met die stamboom. Mag ik die papieren bekijken?’

Die vraag lijkt retorisch, maar is het niet. Ik kan me niet herinneren ook maar één keer alleen te zijn gelaten met foto's van mijn moeders verleden. Vooral de foto's van haar moeder, mijn oma, waren notoire speldenkussentjes. Ik hield ze nooit goed vast, kreeg altijd als commentaar dat ik ze bezoedelde. En nu lijkt mijn moeder oprecht met me te willen praten en delen. Het is ontroerend en bevreemdend tegelijkertijd.

Mama knikt. Ik pak de stapel documenten aan die ze ergens achter zich vandaan plukt. De stukken gaan bijna allemaal over de Zweigenthals, de kant van mijn moeders moeder, en het zijn voornamelijk trouwakten en geboortebewijzen. Josef Zweigenthal had vijf broers en een zusje, zoals Mamahana al zei. Dan kom ik bij andere papieren. Mijn adem stokt: het zijn deportatielijsten en razzia-formulieren, waarop staat wie er op welke datum door de nazi's is